

szülő s csak 80 publikus.* Ha e szerint Patak főjelentőségét a protestáns ecclesiák és iskolák vezetőinek nevelésében találjuk is, kétségtelen, hogy ennek az intézetnek szintén nagy része volt a XVIII. század végén bekövetkezett nemzeti újraébredés előkészítésében; eléggé igazolja ezt az a tény, hogy a magyar irodalom új korszakát megindított testőrök: Bessenyei, Czirjék, Barsai, Báróczi, Naláczi és Baranyi Patakon, Debreczenben és Nagy-Enyeden tanultak s épen Bessenyei György kegyeletes melegséggel emlékezett meg mindig a pataki collegiumról.

(Vége köv.)

A LATIN NYELVBELI ACTIÓK KÉRDÉSE.

Veritas laborat nimis saepe, exstinguitur nunquam.

A Magyar Pædagogia jun.—juliusi kettős füzetében egy 25 lapos értekezés jelent meg «Actio és syntaxis» czímen, melynek czélja az actiók tanát a gyakorlat terére átjárszani (mellesleg szóiva: én már Temesvárt megtettem) s másokat is rákényszeríteni, hogy az írók használata alapján higgyenek az actiókban, a melyeket sikerült az értekezés írójának fölfedeznie, érvényöket pedig Sókratés módjára, elmebábászattal napvilágra hoznia. Szükségesek érezték Molnár István a példák terére való átlépést főleg azért, mivel szerinte se Gyomlay, se Kőrösi nem méltányolták az írók nyújtotta, világos adatokat, hanem pusztán az elmélet, a tudományos disputa mezején kalandoztak; ép azért az ő rengeteg tudományos készülségek — úgymond — nem is győzhetett meg senkit e hazában állításaik és felfogásuk igaz voltáról. Ennek a szomorú tapasztalatnak természetes folyománya az ő elszánt föllépése az actiók mellett; mint-hogy teljesen meg van győződve arról, hogy Cornelius Nepos könyvéből a Miltiades czímű életrajznak nem egészen nyolcz fejezete, valamint a Milo-féle cicerói beszédnek nem egészen három fejezetéből innen-onnan kikapkodott néhány példa elégséges lesz a latin nyelvbeli actiók igazolására, a melyeknek tanítása nélkül szerinte a latin igealakok sem meg nem érthetők, sem meg nem értethetők; úgyannyira, hogy a latin nyelv tanítóinak és egy kétezer éves szaktárgynak becsületét félti, ha nem az actiók mellett dönt a közvélemény, s ha valahára már le nem csillapodik az egyre tüzesebb alakot öltő vita, a melynek csak philologiai tanításunk adja meg az árát, mert előbb-utóbb leszorúl arról a tisztos polczról, a mely a realisták szerint már úgy sem illeti meg.

* Fináczy: id. m. 215. l.

Ime a szerző vallomása cikkének epilógusában a maga czélja és tárgya felől. Az én eddig felhozott adataimról és bizonyításaimról, vagy pl. Kicska Emil fényes dialektikájáról egy árva szót nem találtam nála; mert előkelő hidegséggel s nagyúriás mellőzéssel tudomást sem vett rólok, és mint olyan ember, a kinek ügyis hiába beszéltem, elülről kezdi előttem pedzeni a fogalmakat, beavat az actiók mivoltába, a latin igealakok agyafúrt ősjelentéseibe; majd egészen új, magyar földön még nem hirdetett *consecutio temporum*-ról beszél az *indicativus*-os mondatokban; ellenben a *coniunctivus* részére nem kíván egyebet, mint ezt a kettős tagosítást: *coniunctivus* és *optativus*, és ez alapon két ösztövért táblába szorítja a latin *consecutio temporum* és *modorum*-nak száz meg száz példán kimutatható szabályát; végül *Nepos* egyetlen életrajzának néhány fejezetén s *Cicero* egyetlen beszédének első fejezetein érvényesülve látja és láttatja előzetes elmékedéseit.

Czikkének hangja nagyon hasonlít az orosz kabinet-iroda ukázainak s némely főigazgatói köriratoknak hallgatást parancsoló, *sic volo*-*sic iubeo*-féle stílusához; az írók magyarázatában tanusított, fennhangú nyilatkozatai pedig vetekednek a delphibeli papok «tekerésre vont» exegésisével s az egyszeri magyar bírák örökérvényű logikájával, a melyre a többi szegény halandó csupán álmélkodva tekinthet föl, hogy ime olyant olvashatnak a szerzőnél, vagy hallhatnak a szájából, a mit más halandó alig tudott volna ama nehéz töretű dióhéj alól kihámozni. Épen azért meg nem állhatom, hogy *Horatius* szavaival ne jellemezzem cikkének reám tett hatását (*Ars. poet.* 216—9.): «*Et tulit eloquium insolitum facundia præceps, Utiliumque sagax rerum et divina futuri Sortilegis non discrepuit sententia Delphis*». Ámde rögtön megfelel az ilyen beszédekre maga *Horatius* (*Ars. p.* 350.): «*Non semper feriet, quodcumque minabitur arcus*».

Már most mi az én kötelességem az ilyen «*os magna sonans*»-nak állításaival szemben? Bizonyára nem az, a mit az ellenfél cselekedett, hogy töviről-hegyire elmondjam a *tempus* híveinek álláspontját és felsoroljam védelmi szereiket; hanem az, hogy szemébe nézzek az ellenfél minden egyes állításának és bemutassam adatainak elégtelenségét vagy rosszul értelmezett voltát, sőt azt is, a mire legkevésbé hittem, hogy kényszerítve leszek valaha, hogy leleplezzem egy nálamnál idősebb, tapasztaltabb kartársamnak járatlanságát a legegyszerűbb latin példák érmezésében.

Akkor, midőn a *Budapesti Hirlapból* olvastam, hogy a *Pæd. Társ.* ülésén *Nepos* és *Cicero* nyomán igazolta a felolvasó az actiók teljes virágzását a latin nyelv terén, elszomorodtam azon, hogy nálunk a közvéleményt mily könnyen lehet irányítani és ámítani még eléje nem tartozó kérdésekben is; ép úgy, miként az akadémiában egyidejűleg felolvasott,

ama bizonyos czikknek világgá hirdetésével is történt, mely szerint a régi grammatikusok, Grocinustól kezdve talán valamennyien, világos tudatában voltak az actiós theoriának s tanították is kathedrájokon vagy fennmaradt irataikban. Mondanom sem kell, hogy mind a két hiradást, a magam személyét illetőleg, egész nyugodtan fogadtam, s kötelességemnek ismerem kartársaimat nem a napilapok hasábjain, hanem a tudományos folyóiratokban felvilágosítani és meggyőzni az ellenkező tények valóságáról, a mennyire erőm engedi. Most is egyik ellenfelem dolgozatát szándékom elemezni s megczáfolni a rendelkezésemre álló adatokkal; s előre is hálás köszönetet mondok e folyóirat mélyen t. szerkesztőjének, hogy teret ad az igazság érdekében való felszólalásomnak, noha már kelleténél jobban felhasználtam eddig is lapjának hasábjait, midőn Kőrösi és Gyomlay ellenében kifejtettem a magam igazát s azon vádak alaptalanságát, melyekkel engem illettek, — egyúttal pedig megbizonyítottam azt is, hogy a történelmi fejlődésnek és a lélektani magyarázatnak lévén a híve, nem én vagyok a régiesen tanító, hanem ellenkezőleg ők az elavultak; mert ősnyelvi föltevéseiknek s mozdulatlanságra kárhoztatott alapgondolataiknak, mint afféle istenes és kritikátlanul megszentelt, hagyományos nézeteiknek birtokában nem figyelik a mai nyelvhasználat kézzelfogható adatait, másrészt az írók történelmi nyelvhasználatát Prokrustes-ágyra fektetik és addig-addig nyújtóztatják vagy nyesegetik, míg csak a magok felfogásának és kimagyarázásának nem hódolnak amaz, innen-onnan-szedett-vedett-tagok. (Amde) én nem vagyok barátja az ilyen erőltetésnek, hanem világosan akarok látni a nyelv tényei közepett; azért midőn mások és a magam legjobb tudása szerint természetes úton meg nem magyarázhatok valamit, inkább nem mesterkedem, hanem bele-nyugszom a megmászhatatlan jelenségekbe.

I.

Szándékom először azon magyarázathoz szólani, a melyet ellenfelem az actio és tempus viszonyáról mond. Azt mondja t. i., hogy az időviszonyok (a jelen, mult és jövő) merőben subiectív megkülönböztetések, míg az actiók igazándi realitások, valóságok; más szóval: a cselekvésnek kezdete, folyamata és vége a tárgyilagos világnak felelnek meg, míg a *most*, az *azelőtt* (régén, hajdan stb.) és a *majd* a magunk tetszése, önkénye szerint fölvetett különbségek. A subiectív időt (tempus) egy végtelen hosszúságú vízszintes vonalnak képzelvén, a geometriai pont lesz rá nézve a valóság, vagyis az actio.* Így ellenfelem.

* Bone Károly szintén alkalmazza a szemléltetést legeslegújabb latin nyelvtanához írt tudományos adalékaiban (Ergänzungsheft, Köln, 1901.) és kü-

nem fejez ki egyebet, mint a latin rus 3. (esetleg persze dus 3.), a melynek a «morituri te salutant»-ból kiérezhető jelentése világosan mutatja, hogy nem azt teszi: belekapok a meghalásba, hanem igenis az eltökéltséget, a valami végre jutást, az elszántságot az akaratot, a rá gondolást, valaminek eszemben hordását vagy tervbe vételét (v. ö. Sallustiusnál: bellum scripturus sum) s mint ilyen néha a sorstól valamire való jelöltséget, sőt kellést, szükségképeniséget (v. ö. Horatiusnál: moriture Delli); épen azért ez a rus 3. sokszor volo, gestio, aggredior; in eo est ut faciam stb. körülírásokkal ér föl, míg az a jelentés, hogy valamit kezdek tenni, vagy valami kezd tevődni, divatba jőni stb., a jelenben incipio-val, a multban pedig coepi-vel és semmi mással ki nem fejezhető helyesen (lásd Scheindler—Steiner, Lat. Schulgram. 3. kiad. 1898, Bécs, 163. §. 3. jegyz.)

Vagy igen! kifejezhető mégis, ha t. i. az incohativ (seo végű) igéket (öszülök, alkonyodik stb.) az actio instans rovatába soroljuk; és ha ide soroljuk, akkor láthatjuk csak igazán, hogy sem a rus 3. sum, fui, ero stb., sem a seo végű igék nem felelnek meg a honnan-ságot vagy eredetet jelentő határozóknak, hanem igenis a vég vagy célhatározóknak, mivel valamely irányba való indulást, neki-indulást, vagy épen oda-jutást jelentenek, nem pedig eredetet, vagyis valahonnan való elindulást. Maga a rus 3. tehát, a *sum* ige alakjaival társítva, megfelel az ú. n. módsegéd-igékkel való körülírásoknak (azért coniugatio periphrastica), a melyeket minden nyelv szaporíthat tetszése szerint; így akár a partic. praesentis-t is föl lehet használni körülírásra, de különösen a partic. perfectit, miként a német és latin nyelv használata eléggé mutatja, pl. Cic. fin. I., 50. Iustitia restat; ut de omni virtute sit dictum; Rosc. Am. 5. Huic causae patronus exstiti, neque uti satis firmo praesidio defensus Sex. Roscius, verum uti ne omnino desertus esset. Azt pedig ügyis tudhatja mindenki, hogy az *um* végű supinum helyett a rus 3. ritka használatú (Schultz—Dávid, Kisebb latin nytan, 9. kiad. 290. §.).

Mindebből következik, hogy a várandó igenévvel nem boldogulunk az actiók magyarázatában. Mindamellet a mondó vagyok, hogy az ősnyelvben ama három alak (vár, várt, várand) nem volt igazi tempus, hanem első sorban a cselekvés módozatát fejezte ki, s az időbeli különbséget a két elsőnél a *vala* hozzátétele jelölte; míg a *várand* csupán a készülődést, a tervbe vagy célba vett várakozást jelentette. E szerint a magyar várand-ban nem kell eredetileg futur. exactumot keresni. Azonban nemcsak a *vala*-s formák fejezheték ki a multságot, hanem az alapértelmenél fogva a pusztá actió alakok is kifejezheték a ráértésnél vagy rokonságnál fogva a jelent, multat és jövőt is; hisz a mi előttem történik, az = jelen, a mi valamely végre jutott = elmult, a mi készülöben van, az még csak lesz. És hogy amaz igealakok miként mentek át a cselekvés módozatából az idő fogalmába, annak maig érzékelhető példája a fogok-

1. et
2. igaz
3. igaz
4. et a
rus 3.)

Lehet?
2.
3.
4.

kal körülírt jövő. Senki se mondhatja ugyanis, hogy a *tanulni fogok* manap = belekapok a tanulásba; pedig mind régi nyelvünkéből, mind az összetétel elemzéséből kiviláglik, hogy eredetileg ezt tette: tanulni kezdek, neki fogok a tanulásnak stb., más szóval instans értelmű volt. Csakugyan pl. Baksay Sándor, Homerosnak magyaros verselésű tolmácsa, manap is használja ez alakot régiesen, nékem és másoknak (v. ö. Lehr Albert Hermán és Dorottya-fordításának előszavát, valamint Sebestyén Károly cikkét a Nyelvőrben, 1897., 337—350. ll.) egyáltalán nem tetsző fordításában. Lám, ez a körülírt alak épen szemünk előtt vált jövő jelentésűvé; mert pl. én maig is csak elvéve veszem ajkamra a jelen formával kifejezett jövő helyett, míg a népnek legalsóbb rétegei, az úri beszéd utánzása kedvéért, már sűrűn élnek a fogok-os jövővel. Így lett különben a *bo* (ered. *fuō*, az 1—2. coniug., de régente a 3—4. coniugatióban is, pl. *audibo*, vesd ö. *ibo*, míg aztán az optativus kiszorította) végű latin jövő idő is az eredeti instans jelentésből (l. Stowassertől Osztrák gymn. folyóirat 1901. 389.) futurummá, mert a neki fogok, ráadom magamat valamire stb. ott is hamar kicserélődött a *majd* jelentményével; de sőt így lett a görögben is az instans actio jelene futurummá. És lám, a görög nyelvitanosok elég következetesek abban, hogy a *σω* végű futurumot nem teszik meg actio imperfectának (én legalább sohasem olvastam még nálok, hogy *παιδεύσω* = educaturus sum, hanem így: educabo), hanem az actio instans jelenének, s magát az aoristost, vagyis az actio instans praeteritumát sem azonosítják a rus 3. fut-val hanem igazi instansnak (főneveltem, l. Maywaldnál) tekintik, a melynek eredetileg a latin *si* végű perf. felelt meg, már a régi római grammatikusok helyes észrevétele szerint is, jelentve a valami végre jutást, a valamely állapotba kerülést, tehát véghatározást.

Nagyon nehéz megérteni, mi lehetett eredetileg a *bam*-os (l. Zeitschr. f. d. oest. Gymn. 1877., 751—759. Schweizer-Sidlertől) imperfectum; annyi bizonyos, hogy képzése *toto caelo* más eredetre vall, mint a görög *impfé*. Hgy Curtius Gy. (Das Verbum) módjára nem beszélhetünk lekopott augmentumról, még bizonyosabb. Legújabban az actio instans bizonyos mult alakjának (belekaptam, megkíséréltem) magyarázták, úgy hogy e szerint az *impf. de conatu*-féle (ritkább) használat volna eredeti értelme. — Még nehezebb a perf. mivoltának megfejtése, mert itt négyféle képzésmód folyt össze egy mederbe, s valamennyi lehet akár perf. hist., akár praesens perf.; bár az utóbbi ritka, úgy hogy a consec. temporumnál teljesen mellőzhető, s csak az egyetlen *odi* tekinthető kizárólagos perf. praesensnek. Annyi bizonyos, hogy a kettőzés (reduplicatio) eredetileg nem jelentett egyebet, mint pusztán a cselekvés intensív voltát (l. Curtius, Das Verbum der gr. Sprache II, 2. 172. s. köv); de még ebben is, miként a többiben, a tempus teljesen elnyomta az actiót. A plus-

particularis
11 May
dy za

?

t. i. a
latine

quamperfectumot ma már combinált képzésnek (l. Blase műve után való idézésben, Magyar Pæd. 1901. 220—1. ll.; Ziemer-Gillhausen, Lat. Schulgram. II., Berlin, Gärtner, 1893., 11. kiad. 113. l.: das Plusqu. eine ziemlich späte lat. Bildung) tekintjük, szintűgy a fut. exactumot is, azaz másodlagos képzésnek. Végül a præsensben desiderativ, momentan incohativ stb. képzésmódokat fedezhetni föl. Hogy azonban mindezen képzésmódok, akár a régiek, akár az utóbbiak, lényegesen különböznek egymástól. azt csak fontoskodó és a nyelvészetben járatlan egyén állíthatja (l. Tanári Közl. 1900—1. 735. l. Kiss Albert tanulmányát). Simonyi és Szinnyei csak tudták, mit tesznek, midőn a folyamatos, végzett és beálló cselekvés képzőit a rendes képzők közé iktatták? ! . . .

Mindezen megjegyzések csak a dolgok eredetét pedzik, de nem érintik az egyes időalakoknak lassan kifejlődött használatát, holott az iskolában egyedül ez a szempont dönt. Már pedig ezt sehonnan meg nem tanulhatjuk úgy, mint a nyelv irott emlékeiből, vagyis az írók műveiből. Itt aztán a nyelvek kifejlett használata sokszor meghazudtolja a nyelvészek szerint való ősi használatmódot, s hogyha a két elv között kell választani: a nyelvészek erőlködése és a történelmi nyelvhasználat között, azt hiszem mindenki az utóbbi elv hiveinek táborához szegődik. Így tett nem rég az amerikai Gildersleeve, a ki «Syntax of classical Greek» czimű művében statistice állapítja meg a különböző korok és írók használata módját; nem is említve bővebben azt, hogy olyan kiváló nyelvész, mint Pederson, még ősnyelvi reconstitúciók alakjában is helyteleníti az actiókat (Kuhn—Schmidt, Zeitschrift für vergleich. Sprachforschung, 1901. márcz. f. 37. köt. 219—250. ll.) s pusztá glottogoniái sejtelennek mondja az egész tanítást, sőt még az ősnyelvben is tagadja az actiók rendszerét, midőn így szól (220. l.): «Für die indg. Ursprache haben wir nicht ein System von Aktionsarten, sondern ein System von Tempora anzusetzen». Én pedig a mondó vagyok, hogy nem kell nekünk sem a latin, sem a görög időhasználat megértése végett akár a Ganges partjára zarándokolni, akár az iráni fensíkra elkalandoznunk, hanem csupán az Ilissos és a Tiberis partján élt népek irodalmát vizsgálgatnunk. Épen azért senkisé meg tarthatja a positivizmus mai korában célravezetőnek és biztos kalauznak az egyes igeidőknek azt a nyakatekert, körülírástolmácsolását, a melyet ellenfelem két lapon át mutogat; hanem bármely gyakorlatias tanító egyszerűen összeméri a magyar igealakokat a latinokkal a három időkörnek rovatában s aztán a múltakat és jövőket használatuk szerint kipécézi, az olvasmányok alapján. Gondolja csak el akárki, hogy nékem az első osztály végén, vagy a második osztályban, vagy akár a felsőbb osztályokban is úgy kellene magyaráznom a latin igeidőket, mint ellenfelem diktálja: nem csóválná-e minden deákom a fejét, midőn a latin nyelv ideit a képzésmódok segélyével kellene megértetnem

szóiban
szóiban
szóiban

szóiban
szóiban
szóiban

De hát még nem egyforma
eg a szó: lemondás
lemondás
lemondás
lemondás

s az eleusisi rejtelmekhez hasonlatos éjjeli világosságba burkolnom, végül pedig azt mondanom nekik: nem minden halandónak adatott felfognia emez igazságokat, hanem ha azoknak, a kik behatoltak az actiók mysteriumába, sőt magyarból latinra-fordítás alkalmával még nékiök sem, mert a latin nyelvnek őstermészetét halandók előtt föl nem lebbenő fátyol takarja, akárcsak az egyiptomi Isist. Mindezekre a deák bízvást azt mondhatja, a mit Terentius szolgája (Andria 195.) mondott egy sphinxhez hasonló rejtvényre: «Non hercle intellego; nam Davus sum, non Oedipus». Ellenben, ha a gyakorlatiasan tanítók elmondják a deáknak, hogy az ódon magyarsággal egyezőleg a latin is többféle multat és jövőt használt, sokszor csupán a változatosság kedvéért, de főképp értelmi árnyéklat és finomság alkalmazása végett: akkor a deák nem bámul, hanem készántag ráadja magát a latin írók használatának megfigyelésére, tőle telő elsajátítására s egyúttal ügyes utánzására; — ez lesz aztán az igazi inductio magának a deáknak részéről, nem a tanár agyonmagyarázása alapján! Horatius is helyesen int bennünket: «Quidquid præcipies, esto brevis, ut cito dicta Percipiant animi dociles teneantque fideles: Omne supervacaneum pleno de pectore manat» (Ars. p. 335—7.).

De vessünk egy futó pillantást a coniunctivus* alakjaira is.

Nagy dolog a coniunctivus mivoltáról, eredetéről stb. beszélni, mert a neve is egészen mást mond, mint a mit a megfelelő magyar igealakok elnevezése diktál. Ismeretes ugyanis, hogy a régi római grammatikusok «coniunctivus» terminusa nem akar egyebet jelenteni, mint a mit a «vonzatos» nyelvtanok ilyféle kitétele mond: ez és ez a kötőszó ilyen vagy olyan módot kíván; más szóval: a régi grammatikusok coniunctivusa = kötőszók után vagy mellett álló vagy kötőszóktól vonzott mód. Nem helyes ugyan ez a felfogás; de a régiek coniunctivus műszavát, azt hiszem, többé senki kedvéért nem lehet megváltoztatni, hanem bele kell nyugodni s egyszerűen ezt mondani: a latin nyelvben együttesen coniunctivusnak nevezzük azon módokat, a melyeket a magyarban felszólító vagy parancsoló, másrészt föltételes vagy óhajtó módnak nevezünk; később pedig azt is megtanulja tőlünk a deák, hogy a magyar ember sokszor jelentő móddal fejezi ki azt, a mit a latin akár főmondatokban,

no. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

* Legújabb művek e téren: *Dittmar*, Studien zur lat. Moduslehre, Lipsce, Teubner, 1897.; *Elmer*, Studies in Latin Moods and Tenses, Cornell University, Ithaca, New-York, 1897; *Lattmann*, De coniunctivo Latino, 1896. Halle. — *Dittmar* művének megjelenté óta évenként az iskola számára iparkodik népszerűsíteni teoriáját «Grammatische Zukunftsgedanke» czímen a Neue Jahrbücherben. Én *Lattmann* hívé vagyok a coniunctivus négyféle irányának felfogásában (potentiale, iussivum, fictivum, conditionale).

akár mellékmondatokban coniunctivussal fejezett ki.* Már most nincs egyszerűbb dolog, s tudtommal még senkinek nehézséget nem okozott, mint a coniunctivus ideinek használatát megtanítani a főmondatokban a kijelentő, felszólító és kérdő mondatok rovata szerint. Ha azonban nyelvészetileg vesszük a dolgot, bár erről az iskolában csak nagyképűsködő tanítók szólnak, tudjuk, hogy a coniunctivus praesense = optativus alak, valamint a coniunct. perfectuma is = optativus, bár az utóbbi (coniunct. perf.) sokszor rokon az indicat. fut. exactumával; az impf. és plusquamperf. coniunctivi pedig a megfelelő infinitivusok ragozott alakjai s eredeti értelmöket az infinitivusnak helyhatározói értelméből lehet kikövetkeztetni; végül a futurum körülírt alakja koránsem a cselekvés kezdetét jelentő instans, hanem valóságos jövő idővé vált összetett alak; csakhogy ez gyér használatú, mivel tudvalevőleg sokszor a praes. vagy impf. coniunct., a fut. exact. jelentésében pedig a perf. és plusqpf. coniunct. helyettesíti a mellékmondatokban.

Következik azután a mellékmondatok módjainak és ideinek megtanítása, a szerint, a mint a latin és magyar ember gondolkodása egyezik vagy különbözik. Fő dolog ugyanis a magyarral való egyezés vagy a tőle való eltérés kérdése s az időviszonyok megjelölése, a szerint, a mint belsőleg vagy külsőleg (szorosan és lazán) függő mellékmondatokkal van dolgunk; mert míg az előbbieken elég tisztán érvényesül a consecutio, addig egyéb mondatokban csak arra kell vigyázni, vajjon indicativus vagy coniunctivus lesz-e a mondatban érvényesülő állításnak a módja. Tudni való ugyanis, hogy az illető mód nem a kötőszó vonzása miatt támad, hanem a mondatbeli értelemről folyik, vagyis az illető gondolkifejezéshez igazodik bármely nyelvben (v. ö. pl. a félést jelentő igék után álló magyar tárgyi vagy okhatározó mellékmondat jelentő módját, viszont a latin felszólító vagy óhajtó módját). Ámbár szerintem, az emlékezet erősítése végett, nem kell épen félnünk a régiek «vonzatos» beszédmódjától sem; mert ha csupán azt az állandó kapcsolatot akarom jelezni, a mely egy-egy kötőszó s a vele vagy utána álló mód és idő között érvényesül, akkor nem látom át, miért kellene merőben kerülni az olyan kifejezéseket, a melyek a használat biztosságát elősegítik és szinte megrögzítik a deák elméjében.

Íme az egész latin idő- és módtannak átnézete; s mondhatom, mióta Bartalék kiadták mondattanukat, sőt sikerült vázlatban is közrebocsátották, nem képzelek tanítót, a ki az idők és módok használatát, a negyedik osztály eme mondattani anyagát, ily alapon könnyű szerrel el

* Ajánlatos e végre azon utasítások olvasása, melyek Vagács—Schiebingerék latin irályképzőjében (70—1. ll.) vannak; valamint Szarvas Gábor híres cikke (Latinosságok) a Nyelvtudományi közlemények 10. kötetében.

ne tudná végezni bármily gyöngye osztályban. Persze, mióta az actiók tanát s a szerinte való képzélgést tették ama mondattan sarkpontjává, azóta nincs annak a könyvnek kelete, mivel homályos könyvnek nincs és nem lehet becsülete a gyakorlatias tanítók előtt. Maga ez a bekövetkezett mellőzés és kiküszöbölés csattanós bizonyossága annak, hogy a szóban levő könyvön az új változtatás nem javított, hanem rontott.

II.

A mondottak után bárki kérdezheti tőlem: vajjon csak az-e a különbség köztem és az actiósak közt, hogy a magam tanításának tulajdonítom és követelem az iskolai nagyobb és sikeresebb használhatóságot; vagy talán mélyrehatóbb a különbség köztünk, s épen nem egyeztethető össze az ellentét a két tábor között? Az első kérdést, vagyis a módszert illetőleg már eléggé megmondottam, hogy nem kívánok magamnak csatlakozhatatlanságot, csak türelmet és elnézést kérek, a mint én sem vonom kétségbe ellenfeleim sikereit a tanítás mezején; de azt már merem állítani, hogy a történeti nyelvhasználat és felfogás áthidalhatatlan úrt váj közöttünk, a mely csak az ő teljes megadásuk árán temetődik be és lesz közöttünk egyenes talajja. Mert csak képzelje el bárki azt a különös elvet, miszerint a latin nyelv két ösztövért táblázatnak hódolt volna egész fejlődése folyamán! Hisz akkor nem beszélhetnénk a latin nyelv őskoráról, arany-, ezüst-, vas- és cserépkoráról; hanem azt kellene gondolnunk, hogy ha voltak is az egyes korokban némi egyenetlenségek vagy logikátlanságok, egy Cicero, Cæsar és Néposnak nyelvezete mindörökké lecsiszolta a római népnek nyelvbéli őrdségeit; úgyhogy az említett írói példaképek éjjeli és nappali forgatása kijózaníthat mindenkit arról a szigorú logikáról, mely a latin nyelvben mindvégig uralkodott. Pedig a kérdés egész másként alakul akkor, ha a nyelvet nem geometriai ábrázolásokkal azonosítjuk s az élő beszédet nem a logika rájárába szorítottunk képzeljük, hanem az emberi lélek teremtményének, szabados, sőt szeszélyes alkotásának. Ha pedig megbarátkozunk még avval az útszéli tapasztalattal is, hogy a beszédes ember ugyanazt a fogalmat a rokonértelmű szavak, alakok és kifejezések segélyével egész önkényesen megjelölheti (I. Stegmann bírálatát Menge latin synonymikájáról a Wochenschrift für klass. Philol. 1901. jul. 10. számában): akkor nincs egyéb hátra, mint beadni derekunkat az igeidők használatára nézve azon a tapasztalati, vagyis kétségtelen alapon, hogy a latin írók csakugyan minden korban éltek ezen szabadsággal, ép úgy, mint manap is élnek (v. ö. Lehr Albert időhasználatát Hermán és Dorottyájában) a magyar vagy bármely nyelvű írók, föltéve, hogy nem kell akadémiailag megállapított

2 ?

Alkotás
hogy képe
az a 2
Lagol.

vagy közhasználattól szentesített, vagyis conventio parancsolta zsinórmértékhez igazodniok; az utóbbi ugyanis megkötheti az író kezét, de az elvet és valóságot meg nem másíthatja (l. Brehme: *Linguarum noviciarum laxam temporum significationem iam priscis linguæ Lat. temporibus perspicere posse*. Gottingæ, 1879.).

Ugyan tehát mit is hirdetnek a latin írók úton-útfélen a magok világosan szóló példáival az idők használatára nézve? Vegyük csak azon nyaka tekert formulákat, a melyekkel ellenfelem az egyes igeidőket értelemzi: vajjon ráillenek-e a következő impf. és perfectumokra?

Nep. Cat. 2., 4. Cato, quoad vixit, virtutum laude crevit. — Cic. Att. III., 19., 1. Quoad eiusmodi mihi litteræ a vobis afferebantur, ut aliquid ex iis esset expectandum, spe et cupiditate Thessalonicae retentus sum. — Cic. rep. III., 42. Quem tu, quoad vixit omnibus anteponebas. — Cic. Att. VI., 1., 3. Quoad mecum rex fuit, perbono loco res erat. — Cic. Att. VI., 5., 1. Unde quidem quamdiu afuisti, magis a me abesse videbare, quam si domi esses. — Nep. Ep. 9., 4. Epaminondas ferrum usque eo retinuit, quoad renuntiatum est vicisse Boeotios. — Cic. Verr. II., 4., 87. Neque tamen finis huic iniuriæ fiebat, donec populus senatum clamore coegit. — Cic. Verr. II., 2., 62. Romæ biennium prope fuerent, quoad L. Metellus in provinciam profectus est. — Nep. Ages. 3., 6. Peperit, quotienscunq[ue] congressus est, multo maiores adversariorum copias. — Nep. Hann. 1., 2. Quotienscunq[ue] cum eo congressus est in Italia, semper discessit superior. — Cic. Q. fr. 1., 2., 4. quoscunq[ue] de te queri audivi, quæcunq[ue] potui ratione placavi. Phil. III. 31. quas effecit strages, ubicunq[ue] posuit vestigium! Rosc. 18. nonne, quotienscunq[ue] in causa in nomen huius incidisti, totiens hunc et virum bonum esse dixisti et honoris causa appellasti? Verr. II., 4., 57. Nunquam dubitavit, quotienscunq[ue] alicuius aut gemma aut anulo delectatus est. Catil. I., 11. Quotienscunq[ue] me petisti, tibi obstiti. Dom. 50. quocunq[ue] venit, repudiatus convictusque discessit. Dom. 71. Senatus, quotienscunq[ue] de me consultus est, totiens eam nullam esse iudicavit. Verr. II., 5., 66. quæcunq[ue] iter fecit, hoc incundissimum spectaculum præbebat. Verr. II., 1., 44. quæcunq[ue] iter fecit, eiusmodi fuit. Verr. II., 4., 46. tenuit hoc institutum in turibus omnibus, quæcunq[ue] in Sicilia fuerent. Fam. V., 2., 9. quotienscunq[ue] aliquid est actum, sedens iis adsensi. Fam. XI. 13., 1. quæcunq[ue] vit, ergastula solvit Tusc. V., 37. quicquid genuit, perfectum esse voluit. Nep. Hann. 3., 3. quæcunq[ue] iter fecit, cum incolis confluxit.

Így még ezer meg ezer példában. A Cæsarnál olvasható szeszélyes időhasználatot is érintettem már a Philol. Közölnynek mult évi folyamában (839. l.), Liviusnál pedig ösmeretes, hogy az évszámmal kapsolt «uralkodott» kitélt rendszeren perf. historicummal van jelölve s nem impfmal. Azt a magyarázatot persze, hogy perf. esetében az író logikai itéletet mondott, impf. esetében pedig a huzamosságot éreztette, el nem fogadhatom; sem azt, hogy regnavi = a subiective felfogott jelenben, most (!) tényleg befejeztem az uralkodást, vagy hogy regnabat = a subiective megállapított jelen előtti időben tényleg huzamosan uralkodást

Megj. a szövegben azokat, amelyek a magyarázatban szerepelnek.

Megj. az előzőekben a magyarázatban szerepel!

folytattam vagy arra hiába törekedtem, — miként ellenfelem diktálja; nem is szólva arról, hogy a regnaveram és regnavero helyes értelmezése oly messze esik az ő felfogásától (regnavero = mult esemény!), mint Makó Jeruzsálemtól. Az ő értelmezésére, az írók időhasználatával szemben, csakugyan elmondható, hogy vagy az írók nem tudtak latinul, vagy a magyar megfejtő tréfál és játszik a hallgatósággal, akárcsak a gonosz Melétos Sókratés elítélésekor, miként Platón Apológiájából ösmeretes.

De azt vethetné valaki szememre, hogy kerülgetem a kérdést, mint macska a forró kását; mivel nem azokat az adatokat czáfolom, a melyeket ellenfelem szólaltatott meg. Holott szándékom azt is megtenni, még pedig nem csupán ama néhány caputon keresztül, melyeket ő vizsgálott, hanem egyebütt is Cornelius Nepos életrajzaiban. Lássuk tehát.

Mindjárt a 2. fejezetben (339. l.) ott vannak a locupletavit és aditus est perfectumok: vajjon igazán megfelelnek-e a perf. fogalmának, s nem volna-e helyettök természetesebb az impf. ? Alább pedig a «quibus rebus fiebat» helyett nem volna-e helyén valóbb a perf., annyi-
val inkább, mert lám a 341. l. 5. fejezetében és a 342. l. a 7. caputban csakugyan az is van. Ellenben a 8. fejezet vége felé épen a huzamossági jelentés van a plusquamperfectumokban (omnes illos, quos habitaverat, annos perpetuam obtinuerat dominationem tyrannusque fuerat appellatus), s egyedül a retinebat felel meg az actió felfogásnak. Egyelőre azonban nem szólok a szerző többi elemzéséről, mert kijelölései legnagyobb részt a mellékmondatokra vonatkoznak, a melyekről alább leszen szó; hanem áttérek magának Neposnak többi életrajzára, úgy, a mint azokban érvényesülnek az állítólagos actiók. Könnyen kapható manap Nepos-zöveg, mert a mult évben elég kiadás került ki sajtó alól; tehát bárki fia ellenőrizheti állításaimat. Ott van továbbá Székely István legújabb fordítása is a Magyar Könyvtárban (201. szám), s így attól sem kell tartanom, hogy subiectiv felfogást viszek bele az író tolmácsolásába. *Hát a Bék*

Vegyük mindjárt Aristídes életrajzát. Székely fordítása így kezdődik: «Aristídes, Lysimachos fia, Themistoklesnek kortársa volt. Kettőjük között állandó vetélkedés folyt a legfelsőbb hivatalért, mert mindig ellenkező véleményen voltak»; s lám, Nepos *fuit, contendit, obtrctarunt* — perfectumokban beszél, alább pedig a szokásos, évről-évre ismétlődő cselekvést fejezi ki perfectummal (talenta quotannis sunt collata).

Hát Pausaniásról miként ír Nepos? Míg Aristídesről azt, hogy önzetlensége egyetlen volt a maga nemében, excellebat-tal fejezi ki, addig itt mindjárt az elején ekként jellemez: *varius fuit, virtutibus eluxit, vitiis est obrutus*. Alább a 3. fejezetben folytatódik a jellemzés, ép azért az impfumok érvényesülnek, sőt a putabant is helyesen áll a huzamosság jelzésére; de már a 4. fejezet 4. pontjában putaverunt van, az 5. fejezet-

ben pedig egymás mellett putarunt és putabat. — Legérdekesebb azonban a Cimon-féle életrajz, a mely majdnem pusztá jellemzés, mert Cimonnak népszerűségét megalapító tetteire vet világot. Elül *usus est* (Székelynél: folyt a dolga), mindjárt utána 3. impf., a 2. fejezetben egymás után *habebat*, majd *tenuit* és *valuit* a legnagyobb huzamosság jelzésére; végül a 4. fejezet, melyben Cimonnak magán élete van leírva, eleinte perfectumokkal (*diu desideraverunt*, *fuit tanta liberalitate*, *semper sunt secuti*, *saepe amiculum dedit*) később impfumokkal, végül megint két perf-tummal szolgál, az actiók magyarázóik kedvének lelohasztására. — Ugyanígy van a kegyetlen Lysander életrajzában is: *indulsit*, *molitus est*, *admittebatur* stb. egymás mellett; de egyúttal ebben az életrajzban mutatható ki az is, hogy nincs ember, a ki eligazodnék azon a szeszélyen, melylyel a latin írók a fő- és mellékesemények időviszonyait föltüntetik. Tanulság tehát: ne kívánjuk a szegény deáktól, hogy a perfumot és impfumot a szerint alkalmazza, a mint fő- vagy mellékeseményeknek ösmeri föl az egyes mondatok tartalmát.

Tér-szűke miatt nem kívánom a többi életrajzot elemezni, bár gyermekkorom óta majdnem könyv nélkül tudom őket; tehát Székely fordítása nélkül is értem annyira, hogy hiteles magyarázatot nyújthatnék belőlük. Ellenben az új kiadások közül Rupp Neposában (Athenæum) csupán az első életrajzhoz is oly magyarázatokat olvashatni, a melyek megdöbbentő tanúságai latin tanításunk hanyatlásának s egyes latin nyelvi tanítók zavaros fogalmainak.

De talán Cicero időhasználata igazolja az actiókat? Dehogy igazolja! Stegmann, a cicerói nyelvezetre építő latin nyelvtanos, mondja és példákkal igazolja, hogy ismételt, gyakori stb. cselekvések jelzésére egyaránt áll perf. és impf. Cicerónál is. (l. Wochenschrift f. klass. Phil. 1900. 10. szám, 268. l.). — Pedig ellenfelem előhozakodik Ciceróval; de itt is, Neposban is több olyan helyre bukkan, hogy csak annyit tud rólok mondani, hogy önálló a használat bennök s nem érvényesülhetett a consecutio; ámde ugyanitt van egy nagy tévedése, a mely végigkíséri értekezésén s egyúttal igazolja, hogy egyáltalán nem bízhatunk az ő latin értelmezéseiben. Mert hát föltehetjük-e, hogy megértette felhozott példáit, a ki *egyetlen-egyszer* fordítja le a latin kitételt s akkor is olyat mond, a mit egy második osztályos tanulóknak sem néznének el, hogy ne tudja, hogyan kell érteni ezt a szinte magyaros, latin kitételt: sine sciam 33# (273. l.)?! Mert a ki ezt «maradhass»-al fordítja, annak kár volt 33 év óta latinnal foglalkoznia. Vagy szólhat-e ex tripode az igeidők kérdésében az, a ki még a praes. historicum fogalmával sincs tisztában; mert olyan példákat idéz rája, a melyek egyáltalán nem történelmi jelek, azaz élénken megjelenített, szemünk elé varázsolt múlt idők! Hát az, a ki a cum narrativum vagy historicum után álló coniunctivi

impf.-ot és plusquampf.-ot olyan kedélyesen magyarázza, mint ő (336 l.), hiteles tanu lehet-e a latin nyelv természetének magyarázatában: mikor tudni való, hogy Európa és Amerika legnagyobb latinistái törték a fejöket ennek a kérdésnek megoldásán s az egyaránt megállható *indicat.* és *coniunctivus* között nem találtak éles különbséget, hanem csupán az idők folyamán, tehát a történelmileg kifejlődött használatmódot lelték föl benne, melyben t. i. a *coniunctivus* mintegy fölülkerekedett az egyszerű mellérendelést kifejező *indicativuson* s általánosabbá lett emennél (v. ö. Wetzel, *Das Recht in dem Streite zwischen Hale und Hoffmann über die Tempora und Modi in lateinischen Temporalsätzen*, Paderborn, 1892.). Vagy beszélhet-e szónoki kérdésről az, a ki még a fogalmát is csonkán értelmezi; használatáról pedig csak annyit tud, hogy *acc. cum infinitívóba* kerül az *oratio obliquában*? Hiszen még iskolai grammatikák (pl. Bartaléké) is elmondják, hogy nem *csak acc.-cum inf.*-val fordíthatjuk a szónoki kérdést; hátha még valaki utánok néz az írók nyújtotta adatoknak: mily kevésbé vallhatja családokozhatatlan véleményképen, hogy *csak acc. cum inf.* lehet, más semmi! (v. ö. Methner Rezső cikkét a *Neue Jahrb.* 1897. évf. 8. füz. 547—556. ll.: *Die Fragesätze in der lat. Orat. obl.*) Arra még épen nincs szavam, hogy ellenfelem a *deák* előtt *quod*-dal akarja helyettesíteni az *acc. c. inf.* szerkezetet (343. l.); mert nincs latin nyelvmester, a ki ebben pártul fogná velem szemben; szintűgy abban sem menthetné senki, hogy a 337. lapon az *orat. obl.*-ban így akarja áttétetni latinra a *nálam*-ot: az *én házamban*. Holott egyik esetben (*nálam*) is én beszélek, a másokban (*házamban*) is, s az *or. obliqua* harmadik személyben nyilatkozik meg! Nem tudja-e továbbá ellenfelem, hogy minden második osztályos *deák* megbukik, ha nem tudja magyar és latin nyelvtani tanulásából, hogy az *inquit* (úgymond) nem *praeteritum* és nem kezdhet *orat. obliquát*, mint ő hirdeti a 335. lapon?! A ki pedig *Cæsarból** idéz (338. l. az eleje: *Cæsar Gallis se nolle, ait, cum eis* — nagyon gyanus előttem, hogy *Cæsar*nál is úgy van-e?), az ne idézzen olyan példát, mely meghazudtolja a maga dogmatikus szabályát; mert ha az *or. obl.* (337. l.)-ba kerülő felszólító mondatok célhatározó mellékmondatokká lesznek, akkor meg nem fejthető, miért mondotta *Cæsar* a szerző idézte helyen (238. l.): *meminerint*, holott ezt kellett volna mondania: *meminissent*! ? Végül mit mondjunk ahhoz, mikor mutogatni akarja *orat. obl.*-ba tevegető tudományát, s hamarosan elfe-

* Manap nem szokás auctorból vett példával bizonyítani, ha nem jelezzük magát a helyet is pontosan. Ellenfelem többször csak az író nevét közli, máskor még azt sem. Pedig bármely példa csak azon összefüggésből érthető meg, a melyet az előző és következő gondolatokkal együttesen juttat kifejezésre.

lejt, hogy a föltételes mondatok főmondatai acc. c. inf.-ba kerülnek (persze némi kis tudomány az is, hogyan kezelendők az ily főmondatok; de megvan a módja minden nyelvtanban), nem pedig coniunctivusba, miként a szerző csinálta (338. l. végén: oppugnaretur, mortua esset).

ritura
 Mélyen érzem abbéli kötelességemet, hogy az imént felhozott súlyos vádakát meg is kell okolnom; mert csak annyiban számíthatok hitelre olvasóim előtt, a mennyiben igazolni tudom őket. Ez az önigazolás lesz tárgya további fejtegetésemnek, a melyben — hiszem olyan dolgokat is tudok mondani, a minőket nálunk tudtommal még nem mondtak, s épen azért kettőztetett igyekezettel fogok tárgyamhoz, hogy a pusztán grammatikából táplálkozók és kérődzők szemét az írók kétség-telen adataira tereljem, s ekkép végre valahára rámutassak arra a nagy kötelességre, a mely minden, latinul tanítani, beszélni és írni akaró emberre hárul: hogy mentől többet és behatóbban olvassuk az auctorokat, s csak mintán át- és átolvastuk őket, akkor merjünk beszélni arról, hogy az íróknál így vagy úgy olvasható valamely nyelvi tény vagy kérdés megvalósítva. Ezt a tanácsot, a mit másoknak adok, követem magam is, mert épen 20 év óta buvárlom az auctorokat a végből, vajjon föllelem-e bennök a hirhedett actiók megdönthetetlen érvényességét. Most is majdnem egész vakáció alatt ez irányban olvastam át sok-sok meghozatott könyvet és értekezést, azért, hogy biztosítsam magamat a tévedések ellen; úgy hogy csak augusztus közepe felé mertem hozzáfogni jelen válaszom megírásához, hogy ily módon lássák és elhiggyék e folyóirat olvasói, hogy, ha Gyomlay és Kőrösi urak rengeteg készütséggel fogtak Molnár J. szerint az actióknak — sajnos csak elméleti megvitatásához, azonképen engem se marasztalhasson el senki is, hogy nem igyekeztem kellőkép fölvértezni magamat a Góliátok ellen való döntő csatára. Hiszem és vallom azonban, hogy jobb célra időt és pénzt alig fordíthattam volna, mint arra, hogy latin tanításunknak ezt a «kényes» pontját mentől tisztábban lássam magam és láttassam az érdeklődő közönséggel.

(Vége köv.)

BÓDISS JUSZTIN.